

АНАЛІТИЗМ КОМПОНЕНТІВ ФОРМАЛЬНО-ГРАМАТИЧНОЇ СТРУКТУРИ РЕЧЕННЯ

Проблема синтетизму / аналітизму вираження значень у системі граматичних категорій виникла одночасно з ученням про граматичні категорії (В. Богородицький, І. Бодуен де Куртене, М. Крушевський). Дискусійним завжди залишалось питання про співвідношення між частинами мови і членами речення, коли йшлося про морфологічне вираження членів речення. При визначенні способів вираження граматичних значень і поділі їх на синтетичні й аналітичні були труднощі. Ще О.О. Потебня, розглядаючи відмінність між „предметними” і формальними зв’язками і визначаючи можливість предметних” зв’язок бути частиною присудка, приходив до висновку, що „назвати спільну ознаку, за допомогою якої можливо було б виділити дієслова, здатні бути неповноправними присудками, досить важко.

Детальному дослідженню в цьому плані було піддано категорію присудка. Висновки мовознавців склали теоретичну базу для виявлення аналітизму у сфері інших компонентів синтаксичної структури речення. Суперечності в теорії аналітизму вираження значень синтаксичних категорій знайшли відображення у граматиках слов’янських та інших мов. У „Курсі сучасної української мови” за редакцією Л.А. Булаховського зв’язка, наприклад, кваліфікується як індикатор часу і способу із зауваженнями про те, що „це дієслово повинно бути максимально блідим щодо лексичного значення” [5, 38]. Разом з тим відомо, що більшість авторів значно розширюють склад слів у ролі зв’язок та допоміжних дієслів, виділяючи серед них зв’язки, напівповнозначні і навіть повнозначні дієслова в ролі складової частини синтаксичного компонента непростой будови [1, 110-120; 4, 328-330].

Незважаючи на суперечність, закладену в самій природі аналітизму, головна його суть залишилась незмінною і ввійшла в сучасні синтаксичні теорії. Аналітизм у способах вираження значень відповідних граматичних категорій розглядається як явище, що супроводжується вираженням граматичних значень категорії поза межами слова, окремо від його лексичного значення. „Аналітизм – це типологічна ознака мовної структури, що виляється в роздільному вираженні основного (лексичного) і додаткового (морфологічного, синтаксичного, словотвірного) значень слова”, – пише І.Р. Вихованець [9, 23].

У сучасній синтаксичній науці питання аналітизму вираження значень синтаксичних категорій знайшли втілення в так званих складених формах членів речення. У вирішенні цих питань нерідко має місце суб’єктивізм, відсутність єдиних принципів і критеріїв визначення складу елементів в

аналітично вираженому синтаксичному компоненті. Важливо підкреслити, що останнім часом ця теорія одержала принципово нову, на нашу думку, досить переконливу орієнтацію. Якщо раніше вирішення питання аналітизму базувалося переважно на інтуїції вченого про ступінь десемантизації повнозначних слів і відповідно їх допоміжну роль в утворенні аналітично виражених членів речення, то зараз в основу розв'язання питань аналітизму синтаксичних компонентів кладеться теорія словосполучення [7, 313-314].

Історія синтаксичних учень, які стосуються проблеми обсягу синтаксичного компонента речення, засвідчує дві співіснуючі тенденції. розширення чи звуження обсягу синтаксичного компонента речення. Здавалось би, досить вагомі успіхи в галузі вивчення валентності, сполучуваності, прислівних зв'язків і на цій основі розгляд природи, специфіки і складу „прислівних поширювачів” могли б значною мірою вплинути на загальний напрям теоретичних висновків, які стосуються обсягу синтаксичного компонента речення. Але й зараз у розв'язанні цих питань мають місце суперечності, нерідко досить значні, особливо у зв'язку з появою комплексного структурно-семантичного підходу до вивчення речення.

Виходячи з того, що ступінь релятивності слів, що вимагають прислівних поширювачів, залежить від лексико-граматично природи самих слів і порізнму виявляється в словосполученнях, то й закономірно різною є участь релятивних слів в утворенні синтаксичних компонентів, які виражають ті чи інші синтаксичні відношення в структурі речення. Семантична єдність повнозначних слів досягає свого максимуму в сполученнях, що мають інформативно недостатні слова в ролі опорних. Специфіка таких слів полягає в тому, що вони практично зовсім не вживаються самотійно, а отже, вимагають при собі залежних слів у певній граматичній формі з конкретним, визначеним лексичним значенням, тобто таких, за допомогою яких реалізується значення граматично головних слів. У синтаксичному плані ця сторона лексичних одиниць безпосередньо пов'язана з утворенням синтаксичних компонентів, що виражають відповідні відношення.

„Поєднаним компонентом з погляду смислового, власне змістового, в такому сполученні не властива роздільність”, - пише Н.Ю. Шведова [7, 16]. Є всі підстави думати, що поєднаним лексемам і з погляду синтаксису в такому сполученні властива неподільність, тобто що вони гарматикалізуються й утворюють один синтаксичний компонент речення аналітичної будови. Отже, аналітизм форм вираження значень синтаксичних категорій передбачає наявність у сполученні двох чи більшої кількості лексичних одиниць, частина яких позбавлена можливості виражати предметні значення і беруть участь у граматичному оформленні синтаксичних компонентів, а друга частина, компенсуючи недостатність семантики першої, виражає предметність значення всього сполучення і забезпечує йому здатність бути одиницею синтаксичного членування речення.

В основі синтаксичних компонентів аналітичної будови лежить семантична єдність повнозначних слів. Семантичні єдності слів у реченні мають різну природу. В одних випадках вони являють собою словосполучення з головними словами релятивної семантики (*відмовитися від премії, знаходитись у лісі, написання твору, перевірка роботи* і т.д.). В інших випадках семантична єдність утворюється із слів абсолютивної семантики, але таких, що в структурі речення виступають як один синтаксичний компонент (*в дні свята, сердитим поглядом, одного вечора, наступної ночі* і т.д.). Оскільки структура речення утворюється в основному на основі підрядних зв'язків між словами релятивної семантики, то цілком зрозуміло, що слова в реченні найчастіше утворюють семантичні єдності: *Турботою про молоде покоління дітей сповнений Основний Закон нашої держави* (З газ.) – семантичними єдностями в реченні є: *сповнений турботою, турботою про покоління, покоління дітей*. Структури, що мають семантичну єдність, виступають у синтаксисі як один синтаксичний компонент, тобто одержують єдність граматичну, при наявності відповідних обмежень. Залежно від характеру цих обмежень і кількості їх синтаксичний компонент може включати у склад більше чи менше елементів.

Розглянемо окремо семантичні єдності, утворені зі слів релятивної і абсолютивної семантики. Як одні, так і інші мають одну спільну ознаку – принципову неможливість повнозначних слів бути окремим компонентом синтаксичної структури речення. Але умови утворення семантичних єдностей із словами релятивної (*знаходитись у приміщенні*) і абсолютивної (*в день свята*) семантики різні. Усі семантичні єдності із словами релятивної семантики утворюються на основі прислівних зв'язків, що забезпечують реалізацію їхніх значень опорними словами. У формуванні підрядних зв'язків у таких сполученнях значну роль відіграє лексична семантика слів, які самі не називають певні явища, предмети, процеси, ознаки. Оскільки релятивні ознаки слів цікавлять нас в розрізі проблеми виділення синтаксичних компонентів аналітичної будови, основна увага звертається на виявлення причин, умов і способів реалізації семантичних єдностей, утворених релятивністю слів, в єдності граматичні, тобто їхню граматикалізацію.

Вважаємо, що всі інформативно недостатні слова не можуть утворювати самостійний компонент синтаксичної структури речення. Семантичну єдність, яка граматикалізується в один синтаксичний компонент речення, одержують сполученням іменника з прикметником, у яких обов'язкова сполучуваність носить позиційно зумовлений характер і не пов'язана з релятивністю семантики слів. Такими позиційно зумовленими словоформами в структурі речення є іменники, що означають відрізок часу (*день, вечір, ніч, рік*) у родовому чи знахідному відмінках з прийменниками і без них: *Вітряки з дитячих літ приваблювали Христину* (М. Стельмах); *Всі дні в ротах ішло навчання* (О. Гончар); *На другий день погнав я пасти* (Г. Тютюнник). Прикметники чи займенники, що сполучаються з такими іменниками,

конкретизують значення іменників узагальненою вказівкою на темпоральність: **В день такий** розцвітає весна на землі (В. Сосюра). Конкретизація темпорального значення іноді виступає як контамінація обставинного значення детермінанта: *Повернувся Клим **пізнього вечора*** (В. Земля) – *пізнього вечора – пізно ввечері*; ***Недільного ранку** йшла Настя на базар* (Є. Гуцало) – *недільного ранку – у неділю вранці*. При таких іменниках нерідко вживаються конкретизуючі їх слова – іменники в родовому відмінку, обов'язкова сполучуваність яких також позиційно зумовлена: *Зібралася **в день свята** до столу сім'я* (Г. Тютюнник); ***У дні війни** я бачила отут сліпого хлопця* (Л. Забашта).

Семантичні єдності, що граматикуєються, утворюють також повнозначні слова абсолютної семантики, які, вживаючись попарно, за допомогою прийменників утворюють своєрідні фразеологічні сполучення з позиційно зумовленими формами слів. Такими сполученнями найчастіше бувають прийменникові конструкції з іменником у родовому відмінку з прийменником та іменником у знахідному відмінку з прийменником: ***Золотіють жита з краю в край*** (В. Бичко). Аналітизм буває пов'язаний також із наявністю в складі синтаксичного компонента слів, що в структурі речення нейтралізують свою семантику. Така позиційно зумовлена синсемантичність властива іменникам *людина, хлопець, дівчина, чоловік, жінка, річ, справа*, семантична єдність яких з прикметниками граматикуєється в позиції присудка. Функціональна значимість прикметників при цих іменниках виявляється в трансформаціях, у яких при збереженні тотожного змісту нейтралізується семантика іменника: *Олег – **хлопець простий і добрий*** (Ю. Збанацький) - *Олег – простий і добрий*; *Мій батько **був людиною доброю і прямою*** (Ю. Збанацький) - *Мій батько був добрим і прямим*; *Іван Євдокимович – **вже не молодий чоловік*** (Ю. Збанацький) – *Іван Євдокимович – вже не молодий*; ***Страшна річ** – безсоння* (Остап Вишня); *Безсоння – **страшно***; *Вибиватися в люди – **справа зовсім не проста*** (М. Сингаївський) – *Вибиватися в люди – зовсім не просто*.

Надлишкову семантику в структурі синтаксичних компонентів несуть окремі іменники абсолютного значення (в орудному відмінку), які позначають мнимий засіб дії, вираженої дієсловом-присудком (*дивитися очима, говорити голосом, посміхатися усмішкою*): *Сусідка **дивилася на неї нажаханими очима*** (Є. Гуцало) – *нажаханими очима – нажахано*; *Нарешті ви заговорили **справжньою мовою*** (П. Загребельний) – *справжньою мовою – по-справжньому*; *Заснув **тривожним сном** госпіталь* (І. Цюпа) – *тривожним сном – тривожно*.

Структуруючими елементами граматично зумовлених сполучень, що складаються із слів абсолютної семантики в українській мові, є також займенникові форми *таке, тому*: *Знають вони, **що таке** земля, **що таке***

насущений хліб, розмочений потом (М. Стельмах); *Рік тому тут була пустеля* (О. Довженко).

Граматикизація іноді сполучення повнозначних слів абсолютивної семантики, що на рівні словосполучення являють собою субстантивно-нумеральні комплекси, які в структурі речення набувають додаткового значення, наприклад, словосполучення „іменник + числівник один”, уживане в заперечній формі: *Бачила Олена вже не одного зальотчика* (Є. Гуцало) – *не одного зальотчика – багатьох зальотчиків*.

Аналітизм синтаксичних компонентів нерідко утворюють позиційно зумовлені сполучення попарно вживаних прийменниково-відмінкових форм іменників: *Хо сидить посеред галяви, а навкруги його панує мертва, прикра тиша. Від медведя до мурашки – все паралізоване страхом* (М. Коцюбинський); *Канали лягли від ріки до ріки* (М. Нагнібіда); *З раннього ранку до пізнього вечора не спить священна для нас Київська гора Героїв* (І. Цюпа).

Отже, аналітизм синтаксичних компонентів нерозривно пов'язаний із будовою і семантико-граматичними особливостями словосполучень, зокрема з релятивністю семантики опорних у словосполученнях слів, яка виявляється як інформативна недостатність, що сприяє утворенню синтаксично не членованих словосполучень чи сполучень слів.

Література:

1. Бабайцева В.В., Максимов О.Ю. Современный русский язык: В 3 ч. – М.: Просвещение, 1981. – Ч.3. – 271 с.
2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
3. Грищенко А.П. Внутрішня синтаксична організація простого речення // Синтаксис словосполучення і простого речення (синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – С.14-16.
4. Кононенко В.І. Прийменниково-субстантивний комплекс в аспекті синтаксису // Мовознавство. – 1978. - №3. – С.3-13.
5. Курс сучасної української літературної мови: В 2 т. / За ред. Л.А. Булаховського. – К.: Рад.шк., 1951. – Т.2. – 407 с.
6. Плющ М.Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення. – К.: КДПІ, 1978. – 99 с.
7. Русская грамматика: Синтаксис: В 2т. – М.: Наука, 1980. – Т.2. 709 с.
8. Сучасна українська літературна мова: Підручник/ А.П. Грищенко, Л.І. Мацько, М.Я. Плющ та ін.; За заг. ред. А.П. Грищенка. – К.: Вища шк., 1993. – 336 с.
9. Українська мова. Енциклопедія. Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.